

AL-GHAZALI

Verlost van onzin
Autobiografie

Vertaling, inleiding en toelichting

CORNELIS VAN LIT & GERKO TEMPELMAN

BOOM
AMSTERDAM

Inhoud

1. **Inleiding** 7
 1. Diep in de oceaan 7
 2. Test der tijd 9
 3. De verschillende petten van Ghazali 10
 4. Verlost van onzin 14

2. **Tijd en context** 15
 1. Situering 15
 2. Scholing 19
 3. Rampjaar 25
 4. Ghazali's reis 30

3. **Ghazali's gespleten reputatie** 41
 1. Ghazali's reputatie onder moslims 41
 2. Ghazali's reputatie in de westerse wereld 47
 3. Ghazali aan het woord 54
 4. Naar de tekst 68

4. **Al-Ghazali – *Verlost van onzin*** 69

5. **Geïnspireerde denkers** 149
 1. De twee gezichten van Ghazali 149
 2. Ghazali's kentheorie 154
 3. Inspiratie/intuïtie 157
 4. De overtreffende trap: goddelijke inspiratie 160
 5. Een bepalende vertaalkeuze 164
 6. De grenzen van de rede 166
 7. De koning en de kunstenaars 172

- 6. Pretentieuze wetenschappers** 177
1. Opnieuw Descartes en Ghazali 177
 2. Eén tegen allen 179
 3. Ghazali's kritiek op wetenschappers 181
 4. *Taqlid* 192
- 7. Tot slot** 199
1. In een (wal)notendop 199
 2. Ruwe bolster, blanke pit 206
 3. Rede en openbaring 208
- 8. Verantwoording** 211
- 9. Bibliografie** 215

I

Inleiding

I

Diep in de oceaan

De onenigheid onder mensen is een diepe oceaan waarin de meeste mensen verdrinken en waaruit slechts enkelen gered worden. Sinds de bloei van mijn jeugd stort ik mij in het getier van deze diepe oceaan. Ik waag mij dapper in de diepe wateren, zonder al te bang en voorzichtig te zijn. Ik dring door tot elke onduidelijkheid, stuit op elk probleem, en dring aan op elke moeilijkheid.

Aan het woord is Abu Hamid ibn Muhammad al-Ghazali, een van de grootste denkers uit de geschiedenis. Hij lijkt op jou, de lezer van dit boek. Zijn hele leven heeft Ghazali een brandend verlangen gehad om de wereld om zich heen te begrijpen.

Maar Ghazali wist ook wat wij vandaag weten: het valt niet mee om de wereld te begrijpen. En daar komt bij dat er altijd méér te weten valt, méér te begrijpen, méér te onderzoeken. In het hectische Bagdad van rond het jaar 1100, de tijd waarin Ghazali leefde, stonden theologen, wetenschappers, populistten en volksmenners dagelijks tegenover elkaar. In de politieke turbulentie van die tijd wisselden intellectuele discussies op het scherpst van de snede elkaar continu af. De vraag naar wat de waarheid is, was in die tijd net zo onderhevig aan de invloed van macht en aanzien als vandaag de dag.

In deze woelige oceaan van meningen is het niet makkelijk om staande te blijven, zeker niet als je in hoog tempo in de

hoogste regionen van kennis en macht belandt – zoals Ghazali overkwam, vermoedelijk tot zijn eigen verbazing. De zoektocht naar waarheid is des te hachelijker als je een positie met invloed en aanzien bekleedt. Want dan staat alles wat je zegt of schrijft niet meer op zichzelf, maar heeft het opeens impact. Wat je beweert, kan de koers van de geschiedenis bepalen. Opeens bepaal je welke afslagen er worden genomen op het pad naar de waarheid. Ghazali zat in het oog van de storm.

Maar Ghazali was niet iemand die wegliep voor zijn verantwoordelijkheden, ook al groeiden ze hem soms boven het hoofd. Dat lijkt een van de belangrijkste conclusies die je kunt trekken na lezing van zijn autobiografie, *Verlost van onzin*. Op het hoogtepunt van zijn carrière was Ghazali jurist, theoloog, docent en politiek adviseur, en bovendien vader en echtgenoot. En ondertussen bleef hij wie hij was: hij bleef zich onvermoeibaar in de golven werpen, ook als de adem al meerdere malen in zijn keel was gestokt en de kolkende watermassa zijn beoordelingsvermogen soms verblindde. Ghazali was een dappere denker.

Toen Ghazali *Verlost van onzin* schreef, tegen het einde van zijn leven en zo'n tien jaar na de turbulente tijd in Bagdad, had hij zich nog een extra rol aangemeten: die van wetenschapper. Dat wil zeggen: iemand die met de filosofische methode van het logisch redeneren te werk gaat. Het bleek Ghazali op het lijf geschreven. Zodanig zelfs, dat hij besloot zijn autobiografie in de vorm van een filosofische tekst te gieten. In een lange, doorlopende redenering beschrijft Ghazali de fasen van zijn leven, zijn twijfels, zijn gevoelens en de verschillende intellectuele tegenstanders die hij onderweg tegenkwam. En niet alleen zijn methodiek is filosofisch; het hoofdthema van zijn werk, de retrospectieve legitimering van zijn woelige bestaan, is in een filosofische vraag gegoten: wat is waar? En van daaruit: hoe weet ik dat? Hoe komen we iets te weten zonder erover te twijfelen? Hoe kunnen we ons definitief van onzin verlossen? Hoe kunnen we intellectuele zuiverheid bereiken?

2

Test der tijd

Het uiteindelijke verhaal van *Verlost van onzin* is bijna duizend jaar lang van generatie op generatie doorverteld, tot op de dag van vandaag. En nu, duizenden kilometers en honderden jaren verwijderd van Ghazali, zouden we dus kunnen beginnen met ‘lang, lang geleden in een land hier ver vandaan...’ Precies zo’n soort exotisering willen we voorkomen. Ghazali’s tekst is geen sprookje. Het is een serieuze tekst waar consequenties aan verbonden kunnen worden. Sommige dingen waar Ghazali het over heeft, zullen vreemd aanvoelen, en andere dingen zullen compleet onbekend zijn. Maar wie zich daar overheen weet te zetten zal een fascinerend filosofisch betoog vinden.

In de islamitische traditie wordt Ghazali tot op de dag van vandaag gerekend tot de belangrijkste denkers uit de geschiedenis. Het ‘bewijs van islam’ wordt hijer zelfs genoemd. *Verlost van onzin* is eeuwenlang bewaard gebleven doordat de tekst met de hand werd overgeschreven. Als iemand een exemplaar van Ghazali’s autobiografie wilde, zette hij een schrijver aan het werk, die het woord voor woord overschreef. Zoiets doe je alleen als je denkt dat het de moeite waard is.

Verlost van onzin is ook bekend in de Europese traditie, zij het op een geheel andere manier. Het levensverhaal van Ghazali, dat hij in dit boek beschrijft, bleek ook daar tot de verbeelding te spreken, maar voor de rest geldt *Verlost van onzin* toch vooral als een schoolvoorbeeld van antifilosofie. In het Europese denken wordt Ghazali verrassend makkelijk geassocieerd met het hedendaagse islamitisch terrorisme. In dit boek zullen we onder andere beschrijven hoe het mogelijk is dat iemand die binnen zijn eigen traditie tot de grootste denkers wordt gerekend, in het Europese denken zo’n beroerde reputatie heeft gekregen.

Om een denker van het formaat van Ghazali recht te doen, nemen we een flinke aanloop voordat we de tekst zelf in dui-

ken. En als we Ghazali eenmaal zelf aan het woord hebben gelaten, nemen we de vrijheid om de belangrijkste thema's nog eens op een rijtje te zetten.

3

De verschillende petten van Ghazali

Ghazali maakt het ons niet makkelijk. Als er al geen gat van bijna duizend jaar, duizenden kilometers en een ongrijpbare culturele en taalkundige afstand tussen hem en ons zou bestaan, dan hadden de verschillende rollen die Ghazali tijdens zijn leven aannam wel voor de nodige verwarring gezorgd. Sterker nog: in hoofdstuk 6 zullen we betogen dat deze verwarring ten grondslag ligt aan het feit dat Ghazali in de Europese traditie eerder met de Taliban wordt geassocieerd dan met Aristoteles. Om de verwarring alvast een beetje te ontrefelen, zullen we een aantal van de verschillende petten die Ghazali tijdens zijn leven op heeft gehad hier alvast toelichten. Zo komen we beter beslagen ten ijs.

Ghazali de gelovige

Ghazali was een diep religieus man, en dat lees je terug in zijn teksten. In *Verlost van onzin*, dat ook wel Ghazali's spirituele autobiografie wordt genoemd, zien we dat extra sterk terug. Deze typering kan de indruk wekken dat zijn autobiografie dus geen filosofische tekst is, maar daarmee raken we direct de kern van Ghazali's denken. Die richt zich steeds weer op precies dit misverstand: dat een spirituele tekst niet filosofisch kan zijn en andersom. Ghazali gaat tot het uiterste om dit, met filosofische argumenten, te onderbouwen. In de moderne wereld is dit misverstand alleen maar invloedrijker geworden en dat maakt *Verlost van onzin* ook voor hedendaagse lezers een relevante tekst.

Ghazali's strijd tegen dit misverstand heeft alles te maken met zijn geloof in de 'uniciteit van waarheid'. Ghazali geloofde dat de waarheid wáár is en één is, ongeacht of je die tegenkomt via een spiritueel inzicht of via een rationele overweging, in de Koran of in de wetenschap. Als iets waar is, is het waar, en alles wat waar is, is consistent met zichzelf. Dit verklaart waarom Ghazali in *Verlost van onzin* filosofische overwegingen moeiteloos afwisselt met citaten uit de belangrijkste bronnen van de islam: de Koran en de Tradities (de overgeleverde uitspraken en gedragingen van Mohammed, de profeet van de islam). Dat betekent echter niet dat verschillende wegen hetzelfde of zelfs maar inwisselbaar zijn, zo benadrukt Ghazali voortdurend in zijn werk. Maar verschillende wegen kunnen wel naar dezelfde conclusie leiden.

Ghazali was een gelovig man die leefde in een islamitische wereld. Op bijna elke pagina van zijn autobiografie vertelt hij iets over God, het geloof, profeten of vergelijkbare thema's. Hij veronderstelt kennis over verschillende islamitische splintergroepen en imams. Hierdoor is de tekst soms lastig te lezen voor moderne lezers. Nadat hij bijvoorbeeld onder invloed van zijn filosofische gedachten in een staat van alghele scepsis belandde, een staat waarin hij totaal niet meer wist waarvan hij zeker kon zijn, zegt hij: 'Toen genas God, de Verhevene, mij van deze ziekte en bracht mijn ziel terug naar een gezonde en normale toestand.' Totaal onverwachts, midden in een filosofische redenering, komt als een duveltje uit een doosje God tevoorschijn, die alles oplost als een *deus ex machina*. Moderne lezers zullen hier al snel hun wenkbrauwen bij fronsen. Vandaar dat we na de vertaling uitgebreid stilstaan bij deze thematiek. Aan de hand van een vergelijking met filosofen uit de Europese traditie ontdekken we dat de zin mogelijk filosofischer is dan ze op het eerste gezicht lijkt. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat het in een religieuze context als die van Ghazali minder uitzonderlijk is om God een dergelijke rol toe te bedelen dan in onze tijd.

Ghazali de filosoof

Op het moment dat Ghazali *Verlost van onzin* schreef, was hij gepokt en gemazeld in de denktraditie die stoelde op Aristoteles. Hij was *filosoof* geworden. En zo gaat Ghazali, net als zijn filosofische tijdgenoten én hun Griekse leermeester Aristoteles, ervan uit dat alles wat wij weten opgebouwd is als een grote boom. De blaadjes zijn verankerd in de takken, de takken zijn verankerd in de stam en de stam ontleent zijn houvast aan de wortels. Filosofen hebben door de eeuwen heen steeds willen weten waar die wortels uit bestaan. Wat is de meest elementaire, rudimentaire ('radicale', van het Latijnse *radix*, 'wortel') kennis die een mens heeft? Ghazali noemt dit 'primaire kennis' of 'noodzakelijke waarheden', en geeft als voorbeeld de logische wet dat één en hetzelfde ding niet tegelijk a (bijvoorbeeld: groen) én niet-a kan zijn.

In Ghazali's tijd was er regelmatig discussie over deze primaire principes: welke principes gelden als primair en *hoe* weten we eigenlijk dat ze waar zijn? Een belangrijk onderdeel van Ghazali's kritiek op filosofie en wetenschap heeft ermee te maken dat wetenschappers en filosofen deze vraag niet beantwoorden – en niet *kunnen* beantwoorden. Sommige dingen moeten we voor waar aannemen, al kunnen we ze niet bewijzen. Ghazali concludeert dat niet al onze kennis wetenschappelijk te verantwoorden is, en dat we dat moeten erkennen. Daarmee probeert Ghazali een genuanceerder beeld van onze kennis te schetsen. In *Verlost van onzin* formuleert hij drie manieren om iets te weten te komen, die elk een belangrijke plek hebben: aangenomen kennis, beredeneerde (wetenschappelijke) kennis en geïnspireerde kennis. In hoofdstuk 5 zullen we uitgebreid stilstaan bij Ghazali's ideeën over deze filosofische kwestie.

Ghazali de jurist

Van huis uit was Ghazali geen filosoof of wetenschapper, maar jurist. Hij was opgeleid in de islamitische wet, gaf er les in en werd zijn leven lang aangesproken in zijn rol als islamitisch wetsgeleerde. Hij kende de islamitische religieuze wet van buiten en boog zich over lastige kwesties in de uitvoering ervan. Het was zijn werk om daarbij steeds weer terug te keren naar de twee belangrijkste bronnen van het islamitische recht (*fiqh*): de Koran en de Tradities (de Hadith). Regelmatig velde hij ook oordelen – zogeheten *fatwa's*.

Deze juridische pet is een van de oorzaken waarom Ghazali in het Europese denken zo'n bedenkelijke reputatie heeft gekregen. Als Ghazali te midden van filosofische overwegingen soms de islamitische jurist in zich laat spreken, ontstaat verwarring. Wie deze twee petten niet van elkaar onderscheidt, begrijpt Ghazali niet, met alle gevolgen van dien.

Maar verschillende rollen kunnen elkaar versterken. Als rechtsgeleerde had hij regelmatig te maken met 'de gewone man', de niet-belezen moslim die weinig scholing had gehad. In Ghazali's tijd gold dit voor de meeste mensen in de maatschappij. De ervaring die hij als jurist opdeed in de dagelijkse omgang met gewone mensen, paste hij toe in de filosofie. In de oren van moderne mensen kan Ghazali dan verwaand klinken (hij vertelt dat mensen in bescherming moeten worden genomen tegen dingen die ze niet begrijpen), maar opnieuw moeten we ons realiseren dat Ghazali in een heel andere wereld leefde dan wij. Wie zich dat realiseert, ziet dat Ghazali het regelmatig opneemt voor gewone mensen. Hij stelt, terecht, dat de meeste mensen vooral 'aangenomen kennis' hebben – *en dat dat prima is*. In het Arabisch is er zelfs een woord voor: *taqlid*. Wetenschappers kijken neer op deze vorm van kennis, maar vanuit juridisch oogpunt is *taqlid* zeer belangrijk. Het levert een van Ghazali's belangrijkste filosofische inzichten op, zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien.

Het is duidelijk: wie verlost wil worden van onzin, moet aan de slag. Die moet zich, net als Ghazali, werpen in een kolken- de oceaan die bestaande zekerheden flink door elkaar schudt en op sommige plekken onpeilbaar diep is. Deze oceaan kan mensen letterlijk ziek maken (zoals Ghazali over zichzelf beschrijft), maar je zult er allesbehalve alleen zijn. Je zult er andere lezers van *Verlost van onzin* tegenkomen, ieder met haar of zijn eigen reden om de sprong te wagen. Lezers van nu, maar ook talloze lezers uit de geschiedenis die dit boek al in handen hebben gehad, in welke taal dan ook, handgeschreven of getypt, op perkament of op papier.

En wie goed zoekt, komt de schrijver zelf tegen. Ghazali is in wezen nauwelijks anders dan wij. Hij zwemt dezelfde rondjes, ondanks de eeuwen die ons scheiden, ondanks het grote verschil tussen onze culturen. We hopen dat als je dit boek leest, dat je hem tegenkomt, zoals wij hem tegen zijn gekomen. We zijn vereerd dat we zijn boek hebben mogen vertalen.